

Муҳриддин СОДИРЖОНОВ,
Наманган давлат университети тадқиқотчиси
E-mail: sodirjonov@mail.ru

ЭТНИК ЎЗ-ЎЗИГА ХОСЛИК ШАКЛЛАНИШИ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЭТНОСОЦИОЛОГИК ОМИЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада муайян этник гуруҳни ташкил топиши, ўзаро мулоқот жараёнида умумий тил ҳамда урф-одатларни шаклланиши. Этник жамоа вакилларининг ўзининг мавжудлиги, атрофдаги маънавий, маданий, табиий жараёнларга муносабатлари этносоциологик жиҳатдан ўрганилган. Шунингдек, этник онг ва этник ўз-ўзини англаш, этник ўзига хосликнинг шаклланиш жараёни ҳақида фикрлар келтирилган. Тадқиқот мавзусига оид турли адабиётлар атрофлича таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Глобаллашув, интернет, этнос, менталитет, этносоциал жараён, модернизация, интернационализм, институционализация, миллий онг, этник маданият.

ЭТНОСОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПРОЦЕССОВ ЭТНИЧЕСКОГО САМОУСТАНОВЛЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается формирование определенной этнической группы, формирование общего языка и обычаев в процессе взаимного общения. Этносоциологическое исследование присутствия представителей этнической общности в себе, их отношения к окружающим духовным, культурным, природным процессам. Существуют также мнения о процессах этнического самосознания и этнического самосознания, формирования этнической самобытности. Была тщательно проанализирована различная литература, относящаяся к теме исследования.

Ключевые слова: Глобализм, интернет, этнос, ментализм, этносоциальный процесс, модернизация, интернационализм, институционализация, национальное сознание, этническая культура.

ETHNOSOCIOLOGICAL FACTORS OF PROCESSES OF ETHNIC SELF-ESTABLISHMENT

Abstract

This article examines the formation of a certain ethnic group, the formation of a common language and customs in the process of mutual communication. Ethnological study of the presence of representatives of an ethnic community in themselves, their relationship to the surrounding spiritual, cultural, and natural processes.

Key words: Globalism, Internet, ethnos, mentalism, ethno-social process, modernization, internationalism, institutionalization, national consciousness, ethnic culture.

Кирриш. Этник жамоаларнинг мавжудлиги ва уларнинг меҳнат фаолиятига ёрдам берадиган онг муҳим омил бу – миллий онгдир. Миллий онг нафақат уларни ташкил этишнинг зарурий шарт, шу билан бирга этник жамоаларнинг ажралмас хусусиятидир. Миллий онг туфайли жамоалар ягона организмга биришиб, уларга ижтимоий, сиёсий ва маданий жараёнларнинг фаол иштирокчисига айланишлари имкон беради.

Этник онг бу – мавжудотнинг акси, этник жамоаларнинг мавжуд бўлишининг ўзига хос шартлари ва ўзаро таъсирини аниқлаш мумкин; у онгсиз ички, психологик жараёнларнинг онгли ҳаракатлари, амалиёти ва ҳаракати билан ривожланади ва мустаҳкамланади ва этник гуруҳларнинг манфаатлари, эҳтиёжлари, ниятлари ва мақсадларида намоён бўладиган ғоялар, назариялар ва қарашлар орқали ифодаланади. Тузилмавий жиҳатдан этник онгнинг миллий ўз-ўзини англаш, маънавий маданият, миллий эҳтиёжлар ва манфаатлар, қарашлар, ғоялар, этник психология, характер ва туйғулар тизими каби таркибий қисмларини ажратиш кўрсатиш мумкин. Муайян функцияни бажарадиган этник онгнинг ҳар бир элементи ўзи ўзига хос элементлари билан кўп даражали қуйи тизим вазифасини бажаради.

Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Шуни таъкидлаш керакки, жамият ривожланишидаги барча муҳимлиги билан этник ўзини англаш этарли даражада ўрганилмаган ҳодиса бўлиб қолмоқда. Рус тадқиқотчилари адабиётларини ўрганишда, этник ўзига хослик муаммоси этнографлар томонидан кўпроқ даражада кўриб чиқилган бўлса, унда энди бу аста-секин файласуфлар, социологлар ва психологларнинг фаол ўрганиш мавзусига айланмоқда [1]. Тадқиқотчилар этник ўзини ўзи англашни алоҳида қайд этиб, унинг

моҳияти, хусусиятлари ва таркибий элементларини турли йўللار билан белгилайдилар. Баъзиларнинг таъкидлашича, этник ўз-ўзини англаш “одамларнинг маълум бир миллатга мансублиги, хусусан уларнинг миллат учун ягона номдан фойдаланишида намоён бўладиган” хабардорликдир, [2] бошқалари буни “маълум бир маданий доиранинг кадрлар жамиятини англаш” деб таърифлайдилар [3].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Этник ўз-ўзини англашнинг тузилишига келсак, уларнинг баъзилари маданий ютуқлар ва оғзаки фольклор санъати асарлари жамияти ҳақидаги ғоялар доираси каби элементларни таъкидлаш билан чекланади [4], бошқалари – ўзини ўзи аниқлаш, этник авто-стереотиплар, умумий тил, урф-одатлар, урф-одатлар, фантастика, яшаш ҳудуди ҳақидаги ғоялар. Этник ўз-ўзини англашнинг моҳияти ва унинг таркибий элементларини аниқлашда кузатишнинг фикрларнинг хилма-хиллиги, бу ҳодиса факат илмий мактаблар томонидан муҳокама қилинаётганлигини ва ижтимоий олимлар томонидан ушбу муаммага жиддий эътибор берилишини аниқламайди. Аксинча, аксинча, мазкур жараён жамият таракқиёти ва унинг барқарорлигида қатъи аҳамият қасб этадиган мураккаб ижтимоий ва психологик ҳодиса сифатида этник ўзини ўзи англашни кам ўрганиш билан боғлиқ.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Этник ўз-ўзини англаш бу, шахснинг ижтимоий ҳаётдаги жараёнларни ўзлаштириши ўзининг маълум бир жамоага мансублик туйғусидир. Бу унга ижтимоий муносабатлар ва хусусан миллатлараро муносабатларнинг мураккаб дунёсида ўзининг ўрнини белгилашига ва ўзлигини англашига англашга ёрдам беради. Индивидуал онг

замирида пайдо бўлиб, унинг ўзига хос ташувчиларида англаган ҳолда, этник ўз-ўзини англаш трансперсонал характерга эга бўлади ва этнос аъзолари ўзларининг ички дунёси сифатида қабул қилган мафкура, қадриятлар, эътиқод ва дунёқарашнинг умумлашган ғояларни акс эттиради. Этник ўз-ўзини англаш, миллий онг ва хусусиятларнинг асосий таркибий қисмларидан бири ва маънавий ишлаб чиқариш маҳсули ҳисобланиб, доимий равишда ўзгариб туриши мумкин. Ўз-ўзини англаш таркибининг ўзгарувчанлиги, ҳаракатчанлиги маданий алмашинув, ташқи ахборот алоқалари, мулоқот ва этноснинг ривожланишини кенгайтирди.

Этник ўзига хослик инсон билан бир вақтда пайдо бўлиб қолган эмас албатта, балки, давлатчилик жараёнларининг вужудга келиши пайтларидан шаклланган ва шу кунгача халқлар ҳаётида муҳим рол ўйнаб келмоқда. Узоқ тарихий жараёнлар давомида ҳар бир алоҳида этник гуруҳнинг мавжуд бўлишининг ўзига хос шарт-шароитлари туфайли этник ўзини англаш индивидуаллик ва ўзига хослик хусусиятларига эга бўлди. Турли даврларда этник гуруҳларнинг ривожланишига ўзига хос тарихий даврда пайдо бўладиган, ўз-ўзини англаш жараёнларининг кучайтириши, ёки ушбу жараёнларнинг маълум таркибий элементлари (қизиқиш, истак, майл ва ҳоказолар) катта роль ўйнади.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши, этник тарихий шаклланиш ва ривожланиш босқичлари юзасидан А. Ю. Якубовский [9], С. П. Толстов [10], К. Шониёзов [11], А. Асқаров [12], Т. К. Ходжаев [13], А. Хўжаев [14], А. Аширов [15], У. Абдуллаев [16] каби олимлар ва тадқиқотчилар томонидан илмий-методологик ёндашувлар ишлаб чиқилган. Ушбу тадқиқотлар асосан бир-биридан ўзбек халқи шаклланиш жараёни, бошланиш вақти ҳамда жойи нуктаи назаридан қисман фарқлансада, уларнинг тадқиқотларида атрофлича ёритилган.

Академик А. Асқаров тадқиқотларида этник ривожланиш муаммосини ўрганиш этник белгилар ва омилларнинг таркиб топиш жараёларини кузатиб бориш, этногенетик илмий тадқиқотларнинг тўғри йўналишда эканлигини таъминлайди. Этник омиллар таркибини ҳудудий бирлик, иқтисодий хўжалик бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги ва сиёсий уюшма бирлиги, яъни этноснинг маълум бир давлат доирасида уюшқоқлиги ташкил этади. Этник белгиларга эса тил бирлиги, этник ном ва ўзликни англаш бирлиги, яъни тарихий қисматнинг умумийлиги киради. Юқорида тақидлаганимиздек, уларнинг таркиб топиши бир даврда юз бермайди, балки улар узоқ давом этган тарихий жараёнда бирин-кетин шаклланиб боради. Қачонки, уларнинг асосий қисми таркиб топгач, элат халқ сифатида шаклланади, этногенетик жараён яқун топиб, этник тарих, халқ тарихи бошланади дея тақидланган [12].

Социологияда этнос ва этник муносабатларга оид учта асосий нуктаи назар мавжуд. Бир қарашга кўра, этниклик бу маълум бир афзаллик ва афзалликларга эришишга қаратилган органик шаклланишдир. Этниклик объектив ҳақиқат, инсониятнинг ўзига хос хусусияти сифатида қаралади. Антик давр сиёсий фалсафасида келиб чиқиши мумкин бўлган ушбу ёндашув Э. Дюркгеймнинг гуруҳлар бирдамлиги ҳақидаги асарларидан сўнг “қайта туғилиш” бўлди. Ушбу ёндашувнинг издошлари этник гуруҳларни ҳам ижтимоий, ҳам қариндошлар (биологик) жамоалар сифатида кўришади. Шу муносабат билан ушбу ёндашув тарафдорларини икки йўналишга бўлиш мумкин булар: социобиологик (масалан, Л. Гумилев) ва эволюцион-тарихий (Ю. Бромлей ва бошқалар).

Инструменталист сифатида танилган иккинчи ёндашув тарафдорлари (А. Коен, Г. Г. Дилигенский ва бошқалар) этникликни ижтимоий восита деб

ҳисоблашади. Ушбу тенденция тадқиқотчилари этник гуруҳларнинг сақланишини одамларнинг бегоналашишни энгил ўтиш эҳтиёжлари билан изоҳлашади, бу замонавий оммавий маданият, истеъмол қадриятлари ва прагматизм жамиятига хосдир. Ушбу ёндашув билан миллийлик гуруҳ манфаатларига эришиш воситасидир. Учунчи ёндашув вакиллари нуктаи назаридан конструктивистлар (Е. Геллнер, Б. Андерсон, В. А. Тишков ва бошқалар) деб номланганлар, этник ижтимоий қурилиш бўлиб, объектив илдишларга эга эмас.

Этник ўзига хосликни шакллантиришнинг яна бир муҳим омили - бу ўтмишдан яшаб келинаётган ҳудуд бирлигидир. Ҳудуд миллий онг билан деярли мўъжизалар яратиши мумкин, уни қўп йўналишларда ва баъзан жуда жиддий равишда ўзгартириши мумкин. Шунинг учун этник ўзига хосликни таҳлил қилишда ҳудудий омилни ҳисобга олиш муқаррар [7]. Узоқ тарихий даврда этник гуруҳлар нафақат уни яшаб, ўзлаштирибгина қолмай, балки афсоналар, эртаклар, достонлар (Урал-Ботир, Манас, Қаловрат, Алпомиш, Тўмарис, Широқ) яратадиган, унга қўшиқлар, рақслар ва бошқаларни бағишлаган эрнинг ўша географик жойида. авлоддан-авлодга ватан туйғуси ва этник жамоат бирлиги шаклланади.

Этник маданият этнос ҳаётининг деярли барча соҳаларида: уй-жой ва кийим-кечакни тартибга солишда, фольклор ва болалар тарбиясида ва бошқаларда намоён бўлади. Россиялик тадқиқотчи Скворцов, айнан уларнинг умумийлигида “маданий атрибутлар ва ҳулқ-атвор стереотиплари гуруҳ аъзоларининг субъектив даражасида коллектив идентификациянинг махсус шакли тўғрисида хабардорлигини шакллантиришни белгилайди” [8,59]. Этник маданият таркибий қисмлари орасида тил этник функцияларни энг аниқ ифодалайди ва этник ўз-ўзини англашни ривожлантиришга ёрдам беради. Этник гуруҳ тили тарихий ривожланиш жараёнида вужудга келади ва шаклланади ва уларнинг ҳаётида энг қадимий ҳисобланади.

Шу билан бирга, этник келиб чиқиши, бизнингча, тобора устувор аҳамият касб этмоқда. Этник ўз-ўзини англаш бошқа этник гуруҳлар билан алоқада ўз индивидуаллигини кўрсатади. Ушбу контекстдан ташқарида этник ўзига хосликнинг намоён бўлиши мумкин эмас. Фақатгина унинг турмуш тарзи, маданияти, тили, дунёқарашини таққослаш, бошқа миллатлар орасида ўз ўрнини англаш, этнос ўзига хослигини, ўзига хослигини ҳис қилади. Маълумки, ўзингизни англамасдан, атрофдаги дунё билан ажралиб турмасдан, ўзингизни бошқалар билан таққослаш мумкин эмас. Айнан ўзини билиш жараёнида инсон захматли, узоқ йиллик ижодий иш натижасида яратилган ўзига хослигини, ўзига хослигини ҳис қилади, англайди. “Биз-Улар” тизимидаги зиддиятлар бирлигини ифодаловчи ушбу жараён этник ўз-ўзини англашнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатади.

Шуни таъкидлаш керакки, ўз-ўзини англаш, бир кишининг бошқасини, бир жамоани бошқасидан ажратиб туришига имкон берадиган нафақат шахсларнинг, жамоаларнинг умуминсоний, ажралмас мулки; шунингдек, бу ходиса, унинг мазмунини ўзини, ўз ички моҳиятини билишга, ўз этносини, унинг тарихини билишга қаратилган. Этник ўзини ўзи англашнинг идеал даражасида жамоанинг ўзи (автостереотиплар), унинг аъзолари келиб чиқиши бирлиги, маданият ва тил бирлиги ва тарихий ўтмиш ҳақидаги ғоялари йўналтирилган. Унинг ишлашини таъминловчи манбалар, асосан, яшашнинг ягона ҳудуди, географик шароитлар, иқтисодий тузилишнинг бирлиги ва баъзан умумий давлатчиликдир. Яъни, жамоанинг этник ўзини ўзи англаши жамиятнинг

ташки омиллари, унинг иқтисодий, илмий ва ижодий салоҳияти билан шартланади. Унинг яхлитлиги ҳақидаги ғоя этноснинг ўз номи (этноними)да мустаҳкамланган.

Давлатлардаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгариш оммавий этник ўз-ўзини англаш жараёнларида намоён бўлади. Бундай ҳолларда этник ўзига ҳосликнинг илгари унчалик муҳим бўлмаган (сиёсий, давлат, иқтисодий, ҳудудий ва бошқа) элементлари фаоллашади. Жамият ҳаётидаги муҳим воқеалар даврида этник ўз-ўзини англаш, баъзида этник гуруҳларнинг ўзаро тўқнашувлар ва можароларни ҳисоб-китоб қилиш билан боғлиқ оммавий тартибсизликларда ифодаланган жангари характерга эга бўлади. Сиёсий бўронлар ва иқтисодий инқирозлар даврида этник хуружлар, ўзаро ҳақорат ва диний тўқнашувлар кучаймоқда. Улар кўпинча уларнинг остида давлатнинг тарихий ривожланишидан келиб чиққан ҳолда ҳақиқий асосга эга.

Ижтимоий адолат тамойиллари, этник озчиликнинг ҳуқуқлари ва эркинликларининг бузилиши, кичик халқларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларининг эътиборсиз қолдирилиши ва ҳоказолар этник ксенофобия пайдо бўлишига олиб келади. XX аср 80-йиллари ўрталаридан собиқ совет давлатида миллатлараро муносабатлар кескинлаша бошлади. Жумладан, собиқ совет республикаларида этник омиллар асосида турли низолар юз берди [17]. Шунингдек, мазкур даврда Фарғона водийсида иккинчи жаҳон уруши йилларида депортацияси қилинган халқларнинг ўз тарихий ватанларига қайтиш учун олиб борган миллий

ҳаракатлари миллатлараро муносабатларининг мураккаблашишига сабаб бўлган омилларидан бири эди [18].

XX аср охири – XXI аср бошларида ривожланишнинг асосий тенденцияларидан бири этник жамоаларнинг ҳокимиятга сиёсий босими эди. Этник элита ўз жамоалари ижтимоий-сиёсий ва маданий ривожланишнинг мустақил субъектларига айланиши мумкинлигини ҳис қилдилар. Ижтимоий дунё икки яримга бўлинганга ўхшайди: бир томондан, бирлашишга мойилликлар очилади, бошқа томондан этник фарқланиш жараёни кетмоқда. Ҳозирги вазиятда миллатлараро муносабатларнинг ўз йўналишини эгаллашига йўл қўйиб бўлмайди, чунки улар нотинч ҳолатда улар анча хавфли. Бу аллақачон аксиома бўлиб, СССРнинг қулаши билан тасдиқланган.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, этник ўз-ўзини англаш ҳодиса сифатида ва этноснинг ҳақиқатан ҳам мавжуд атрибут сифатида, албатта, чуқур ва тизимли ўрганишга муҳтож. Замонавий жамиятда бу заруриятдан кўра кўпроқ: миллатлараро муаммоларни тўғри йўналтириш, этник асосда юзага келиши мумкин бўлган тўқнашувларнинг олдини олиш учун замонавий ижтимоий ривожланишнинг энг самарали омилларидан бири бўлган этник ўзига ҳосликни шакллантириш ва функционал фаолиятининг ўзига ҳос хусусиятларини бириктириш, ўрганиш ва ҳисобга олиш зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Скворцов Н. Г. Испытания национального самосознания. – СПб: Петрополис, 1993. – 119 с.
2. Козлов В. Н. О понятии этнической общности // СЭ. – 1967. – №2. – С. 100–111.
3. Дьяков Н. М. Все мы люди // Знание – сила. – 1989. – №4. – С. 31–37.
4. Иорданский Б. В. Этническое самосознание изнутри: его структура // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – №4. – С. 151–161.
5. Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – М.: Наука, 1974. – 572 с.
6. Ерасов Б. С. Цивилизации: универсалии и самобытность. – М.: Наука, 2002. – 421 с.
7. Бусыгина Н. М. О состоянии немецкой нации (Территориальный фактор в национальном самосознании немцев) // Полис. – 1999. – №1. – С. 42–51.
8. Скворцов Н. Г. Испытания национального самосознания. – СПб: Петрополис, 1993. – 119 с.
9. Якубовский А. Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Тошкент, 1941.
10. Толстов С. П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии // СЭ. – 1947. – №6–7. – С. 304.
11. Шониезов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент, 2001.
12. Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари // Ўзбекистон тарихи. – 2002. – №4. Ўша муаллиф: Некоторые аспекты изучения этногенеза и этнической истории узбекской народы (Материалы к этнической истории населения Средней Азии). – Ташкент, 1986; Ўша муаллиф: Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар журнали. 1996. – №6. – Б. 71; Ўша муаллиф: Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари // Ўзбекистон тарихи. – 2002.
13. Ходжаев Т. К. Палеоантропология Средней Азии и этногенетические пробелы. – М., 1981.
14. Хўжаев А. Қадимги Хитой манбаларидаги туркий халқларга оид этнонимлар / Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. – Тошкент, 2003.
15. Аширов А. Этнология. – Тошкент, 2003. Ўша муаллиф ва Дониёров А., Бўриев О. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Янги нашр, 2011; Ўша муаллиф: Этнологиядаги янги концепциялар ва истиқболли йўналишлар / Этнология фанининг долзарб муаммолари” мавзусидаги илмий анжуман материаллари. – Наманган, 2007. – Б. 16–21.
16. Абдуллаев У. С. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. – Тошкент, 2005.
17. Голуенко Т. А., Дмитренко М. А. Межэтнические конфликты на постсоветском пространстве. <https://sibac.info/conf/social/xi/27740>.
18. Юнусова Х. XX асрнинг 80-йилларида Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва маънавий ҳаёт. Тарих фан.док....автореферати. – Тошкент, 2009.